

Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis*

Marten Seppel

Baltisaksa 18.–19. sajandi mentaliteedis ja kirjasõnas oli paternalistlikul ideoloogial oluline koht. Tegemist oli ideega, mille järgi mõisniku suhe talupoegadega oli analoogne isa suhtega oma lastega. Väga ilmekalt kirjutas näiteks Helme mõisnik Gustav von Rennenkampff: pärisorine talupoeg on nagu alaealine, oma vanematest täielikult sõltuv laps. Nagu alaealine, kes iseseisvalt ei suuda hakkama saada, nõnda ei suuda ilma piisava kasvatuseta ka tahumatud pärisorjad vabana elades toime tulla. Nad ei oska end ise aidata ega tea muud lootust, kui et härrad nende peale mõtleksid ja nende eest hoolitseksid. Seega on härra oma pärisorjadega

perekondlikes sidemetes. Härrade hoolitsust oma pärisorjade eest tuleb pidada tähelepanuväärseks, mis väljendub pidevas abis, mida Liivimaa talupojad oma härradelt vähimagi häda korral saavad. Nõnda oli härra talurahvale mitte ainult nagu isa, vaid ka eestseisja, kasvataja ja seaduseandja, mistõttu talupojad on kõigi oma majanduslike suhetega seotud härradega, kellest sõltub nende eksistents, eriti häda ja puuduse ajal.¹

Kuigi otseselt pole baltisaksa paternalistlik argumentatsioon seni veel lähemat käsitlust leidnud, on paternalistlik ideoloogia kui selline siiski leidnud viimasel paarikümnel aastal põhjalikku analüüsi ennekõike Ameerika ja Saksa ajaloolaste poolt, kelle tööd on käsitlenud paternalistlikku retoorikat ja praktikat orjanduslikes lõunaosariikides ja Preisimaal.² Nende töödest tulenevad järeldused ja probleemiasetused on Balti provintside kogemusele väga lähedased. Üldjoontes on valitsejate paternalistlikud argumendid olnud kõikjal väga sarnased.³

Nii ingliskui ka saksakeelses kirjanduses on “paternalism”⁴ mõisniku-talupoja või isanda-orja suhte kirjeldamisel üldkasutatav väljend, mida juba vähemalt paar viimast aastakümnet on rõhutatult eelistatud sõnale

* Olen väga tänulik Enn Tärvelile, kes võttis muu hulgas vaevaks lugeda artikli varasemat versiooni ja kelle märkustest ja kommentaaridest oli suuresti abi.

¹ [G. v. Rennenkampff]. Bemerkungen über die Leibeigenschaft in Liefland und ihre Aufhebung. Kopenhagen, 1818, lk. 2, 15, 20, 38–45, 64, 86; G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit der Ehsten und Letten. Dorpat, 1820, lk. 6, 11–12. Rennenkampffi kohta vt.: M. M. Bruns. Privilege and Freedom: The Emancipation debate in Livland, 1817–1819. – Journal of Baltic Studies, 29 (1998), lk. 235–238.

² Teedrajavaks olid mitu 1980. aastate alguses Ameerika ajaloolase Robert M. Berdahlil sulest ilmunud artiklid paternalistliku ideoloogia tähtsusest Preisimaal: R. Berdahl. Paternalism, Serfdom, and Emancipation in Prussia. – Oceans apart? Comparing Germany and the United States. Studies in Commemoration of the 150th Anniversary of the Birth of Carl Schurz. Koost. E. Angermann, M.-L. Frings. Stuttgart, 1981, lk. 29–44; R. Berdahl. Preußischer Adel: Paternalismus als Herrschaftssystem. – H.-J. Puhle / H.-U. Wehler (Koost.). Preußen im Rückblick. (Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 6.) Göttingen, 1980, lk. 122–145; R. Berdahl. The politics of the Prussian nobility. The development of a conservative ideology, 1770–1848. Princeton, 1988, eriti lk. 44–45, 53–54.

³ Vt. P. Kolchin. Unfree Labor. American Slavery and Russian Serfdom. Cambridge, 1987. – Kolchin võrdles paternalistlikku ideoloogiat 18.–19. sajandi Venemaal ja 19. sajandi esimese poole Ameerika lõunaosariikides. Ta jõudis veenva järelduseni, et orjuse või pärisorjuse kaitsmisel kerkisid esile väga sarnased argumendid, kuigi geograafiliselt, kultuuriliselt ja majanduslikult valitses Venemaa ja Ameerika vahel suur lõhe.

⁴ Termini tekke kohta 19. sajandi teisel poolel Ameerikas vt.: H. Kaak. Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutsherrlicher Durchsetzung, Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert. – J. Peters (Koost.). Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 120.) Göttingen, 1995, lk. 113.

“patriarhalism”. Eestikeelses ajalookirjanduses on “paternalism” aga täiesti tundmatu termin ja seni on kõhkluseta räägitud “patriarhaalsetest suhetest” mõisniku ja talurahva vahel.

Mis vahet tuleb siis teha väljenditel “patriarhaalne” ja “paternaalne”? Mõlemal terminil on küll ühine sõnalähtekeht: *pater* – ‘isa’, kuid täpsemalt tuleneb “paternalism” otseselt ladina keelest *paternus* (‘isalik’, ‘isa-’), samal ajal kui “patriarhalism” on kreeka liitsõna: *pater* + *arché* (‘valitsus’, ‘ülem’). Nõnda on sõnal “patriarhaalne” või “patriarhaat” kindlalt juurdunud tähendus. See osutab sotsiaalsetele suhetele, kus mehe kätte on koondunud võim ja juhtroll. Nõnda võib rääkida patriarhaalsetest ühiskondadest või perekondadest. Seega on “patriarhaalne” adjektiivina struktuuriline termin, mis kirjeldab tegelikku olukorda ja institutsionaliseeritud süsteemi. Väljend “paternalism” viitab seevastu ainult ideelsele lähtekohale ja on ideoloogiline sõna. “Paternaalne” (‘isalik’) võib olla kellegi käitumine või positsioon, ja selle tähendus on väga lai.⁵ Patriarhaalne võis olla küll näiteks talupeeremehe suhe oma sulasrahvaga, kuid mõisniku “isalik” suhe talurahvaga oli suures osas ainult ideoloogiline ja retooriline ning mitte tegelik sotsiaalne vahekord, mistõttu tuleks seega kindlasti eelistada ka eesti keeles mõistet “paternalism” senisele baltisaksa kirjandusest automaatselt üle võetud “patriarhalismile”.

Baltikumis hakkas aadel paternalistlikele argumentidele rõhuma üha enam alates 18. sajandi teisest poolest. Kui palju kujutas Liivi- ja Eestimaa aadel oma suhet talurahvaga paternaalsena enne 18. sajandit, on raskesti selgitatav, sest 17. sajandist või veel varasemast ajast puuduvad mõisnikkonna endi sulest kirjatööd oma vahekorra kohta talurahvaga ning allikmaterjalist leiab vihjeid selle kohta väga vähe. Kindel on ainult see, et herra või valitseja kutsumine “isaks” polnud sugugi tundmatu. Teatavasti oli isatamise metafoor saanud oma laia ühiskondliku kandepinna juba Vanas Roomas (mis ilmneb hästi väljenditest: *pater familias*, *pater patriae*, *pater Iuppiter*) ja selle retseptsioon toimus Euroopas energiliselt nii kesk- kui varauusajal.⁶ 16. sajandi jooksul sai kogu Euroopas populaarseks käsitus valitsejast kui isast (*Hausvater*⁷ = *Landesvater*, nagu omakorda Jumal oli kõrgeim majaisa), mis leidis kindla koha varauusaja riigiteoorias.⁸ Nõnda on ka Liivi- ja Eestimaal alates 16. sajandi teisest poolest Rootsi kuningat sageli kutsutud *hoolivaks* ja *armuliseks isaks*.⁹ 17. sajandil on mõnikord ka Liivimaa kindralkubeneri kohta kasutatud sedasama metafoori. 17. sajandil tuli korduvalt ette ka väljendi *Hausvater* kasutamist mõisniku sünonüümina,¹⁰ kuid see ei olnud siiski domineerivalt levinud. Vaieldamatult kannab aga ainuüksi juba selline keelekasutus

⁵ Nende kahe termini erinevatest tähendustest vt. ka: S. D. Bowman. *Masters & Lords: mid-19th-century U.S. planters and Prussian junkers*. Oxford, 1993, lk. 162–183.

⁶ Vt. H. Tellenbach (Koost.). *Das Vaterbild im Abendland*, 1. kd.: Rom, Frühes Christentum, Mittelalter, Neuzeit, Gegenwart. Stuttgart, 1978; O. Brunner. *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk W. Helmards von Hohberg, 1612–1688*. Salzburg, 1949, lk. 247–248.

⁷ Saksa keeles tuli väljend *Hausvater* (‘majaisa’) käibele Martin Lutheri piiblitõlke kaudu, olles vasteks kreeka *oikodespotesele* ja Vulgata *pater familiasele*.

⁸ Vt. P. Münch. Die ‘Obrigkeit im Vaterstand’ – zu Definition und Kritik des ‘Landesvaters’ während der frühen Neuzeit. – *Daphnis*, 11. kd. (1982), lk. 15–40; G. Frühsorge. *Oeconomie des Hofes. Zur politischen Funktion der Vaterrolle des Fürsten im Oeconomus prudens et legalis des F. Ph. Florinus*. – *Daphnis*, 11. kd. (1982), lk. 41–48; J. F. Harrington. *Hausvater und Landesvater: Paternalism and Marriage Reform in Sixteenth-Century Germany*. – *Central European History*, 25. kd. (1992), lk. 52–75; M. Laidre. *Inimene ja riik Rootsi ajal*. – Akadeemia 2001, nr. 9, lk. 1843–1844.

⁹ Vt. nt. B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*. 1584. – *Scriptores rerum Livonicarum*. 2. kd. Riga / Leipzig, 1848, lk. 71, 113; RA, *Livonica II*, vol. 150 (Liivimaa rüütelkonna supliik kuningale, 4.08.1626).

¹⁰ Ilmekalt nähtub see 1632. aasta Liivimaa maakohtu instruksioonist, mille järgi *ein jeder Erb-Herr und Haußvater* võis oma alamaid, teenijaskonda ja talupoegi karistada õiglase ihunuhtlusega: (G. J. v. Buddenbrock, koostaja). *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet*, 2. kd., 1. osa. Riga, 1821, lk. 99 (art. XI); kõige tuntum trükkis, mis annab seda metafoori edasi, on H. Stahli käsi- ja koduraamat: H. Stahl. *Hand und Haußbuches für die Pfarherren und Haußväter Ehstnischen Fürstenthums* (Riga, 1632).

endas teatud määral paternalistlikku ideed.¹¹ Mõisas talupoegadele antavat ihunuhtlust kutsuti teatavasti kodukariiks (*Hausdisciplin* või *Hauszucht*) – terminiga, mis samuti otseselt osutab käsitusele mõisast ja selle talupoegadest kui ühest suurest majapidamisest (*das ganze Haus*¹²), mille eesotsas seisab majaisa. Seejuures oli kodukariõigus retooriliselt hästi kooskõlas paternalistliku ideoloogiaga. Talupojad olid nagu lapsed, keda oli vaja eksimuste eest karistada või karistusehirmus hoida, mis kuulus isalike kohustuste hulka.¹³

Esimene otsene kirjanduslik käsitlus mõisniku ja talurahva paternaalsest suhtest Baltikumis pärineb alles 1701. aastast, kui Kuramaa aadlik parun Karl Johann von Blomberg kirjeldab oma "An account of Livonia's", et talupojad on täiesti rahul ihunuhtluse karistusega, kujutades end ette oma härra lastena ja kutsudes härrat oma isaks.¹⁴ Kui aga 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi esimesel veerandil saab talupoegade olukorrast keskne vaidlusobjekt, siis ühes sellega jõuab Baltikumis oma apogeeni ka aadli paternalistlik retoorika. Paternalism sobis hästi õigustama pärisorjuslikke suhteid ja talupoegade allutatust, sest rõhutas vastastikust sõltuvust, kus mõlemal poolel olid oma õigused ja kohustused. Ka mõisnikul olla ju talupoja ees omad kohustused, nagu toetamine, kaitsmine

või koguni armastamine. Mõisnikud kui isad vaatavat oma hädasolevate talupoegade peale heatahtlikult ja kaastundega, püüdes vähendada nende viletsust, vaigistada nälga, aidata haigeid ning õpetada mõistmatuid. Sisuliselt osutasid pea kõik paternaalsed ideed rõhutada kirjatööd mõisnike kohustustele, mis neil tuli kanda oma talupoegade ees. Nõnda oligi aadli käsituse järgi just mõisnike isalik hoolitsus talupoegade eest see, mis tegelikkuses kaotas pärisorjuse ümbert ebainimlikkuse.¹⁵ Näiteks, kui 1818. aastal seoses pärisorjuse kaotamisega Kuramaal tehti ka sealsetele pastoritele ettekirjutusi, kuidas tuleb talurahvale nende antud vabadust selgitada, siis soovitati kirikuõpetajatel talurahvale meelde tuletada, et tegelikult pole nad ju ka seni tegelikku pärisorjuse rõhumist tundnud, sest "aadel on teis näinud kui oma lapsi".¹⁶

Ajaloouurimise seisukohalt osutub aga vaieldamatult paelumavaks probleemiks küsimus, mil määral paternalistlikus ideoloogias kõlavad väited pidasid paika reaalsuses. Nagu juba 30 aastat tagasi rõhutas Edward P. Thompson, tuleb paternalismi kontseptsiooni käsitledes olla väga tähelepanelik, et mitte segamini ajada tegelikkust (*the actual*) ja ideaali (*the ideal*).¹⁷ Senisest ajalookirjandusest võib leida aadli kujutatud paternalistlikele suhetele kolme erinevat lähenemisviisi. Esiteks,

¹¹ Vrd. R. Berdahl. *Paternalism, Serfdom*, lk. 33.

¹² Vt. O. Brunner. *Das „ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“*. – O. Brunner. *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, 2. tr. Göttingen, 1968, lk. 103–127 (1 tr. 1956); H.-U. Wehler. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 1. kd.: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700–1815*, 2. tr. München, 1989, lk. 81–83.

¹³ Vt. nt. *Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi*. Koost. G. O. Hansen. (Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat, kd. 18.) Dorpat, 1896, lk. 337–338; J. Kahk. *Bauer und Baron im Baltikum*. Tallinn, 1999, lk. 76; S. C. Maza. *An anatomy of paternalism: Masters and servants in eighteenth-century French households*. – *Eighteenth Century Life*, 7. kd. (1981), lk. 8–9.

¹⁴ [K. J. v. Blomberg.] *An account of Livonia with a relation of the rise, progress, and decay of the Teutonic Order....* London, 1701, l. U2v.

¹⁵ Seda seisukohta võib kohata ka baltisaksa ajaloolaste töodes, ilmekalt nt.: O. v. Rutenberg. *Geschichte der Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Kurland von der ältesten Zeit bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit*. 1. kd. Leipzig, 1859, lk. VIII; [A. v. Transehe-Roseneck]. *Die Lettische Revolution. Teil I: Der Schauplatz, Treibende Kräfte*. Berlin, 1906, lk. 26.

¹⁶ G. v. Engelhardt. *Einige Worte an Kurlands Bauern über die wichtigsten in den Allerhöchst bestätigten Kurländischen Bauerverordnungen enthaltenen Bestimmungen*. Mitau, 1818, lk. 13–14; vt. ka G. v. Rennenkampff. *Ueber die bevorstehende Freiheit*, lk. 30.

¹⁷ E. P. Thompson. *Eighteenth-century English society: class struggle without class?* – *Social History*, 2 (1978), lk. 137.

et mõisniku suhe talurahvaga oligi reaalselt isalik, mis on oluline märksõna pärisorjusaegsete agraarsuhete mõistmisel. Seda kontseptsiooni kannab ennekõike üks osa vanemast baltisaksa historiograafiast. Täielikult vastupidist seisukohta esindas nõukogude materialistlik kirjandus, mis pidas paternalismi ainult aadli naeruväärseks eneseõigustuseks, millel polnud reaalsuses mingisugust tuge.

Kolmas vastusevariant on aga midagi nende kahe äärmusliku arvamuse vahepealset. Selle sõnastas juba peaaegu kümme aastat tagasi kuulsas Potsdami *Gutsherrschaft*'i töögrupis aktiivselt kaasa löönud saksa ajaloolane Heinrich Kaak. Tema järgi ei tule küll paternalismis näha mingit kõikehaaravat süsteemi, kuid siiski oleks paljulubav uurida selle kontseptsiooni väljundeid ajaloolises praktikas ja mitte näha selles ainult ideoloogiat. Paternalism kui valitsemisstiil (*Herrschaftsstil*) võis individuaalsetel juhtumitel ju tõesti eksisteerida ning see oleks põnev täiendus senistele kaua uuritud agraarsuhete aspektidele.¹⁸

Järgnevalt ongi tehtud katse arutleda Liivi-, Eesti- ja Kuramaa mõisnikkonna paternalistliku idee põhiseisukohti kõrvutades küsimuse üle, kas ja kui võrd need paternalistlikud argumendid baseerusid tegelikkusele. Seisukoht, et igas väites leidis teataval määral tõtt, kõlab tõesti atraktiivsemalt kui rahuldumine arvamusega, et tegemist oli üksnes aadli retoorilise ideoloogiaga. Kuid ka sellise lähtekohaga nõustumisel ei pääse küsimusest, kas talurahvas mõisnikkonna propageeritud paternalistlikust hoiakust midagi võitis või jäi paternalismi mõju agraarsuhetele lõppkokkuvõttes ikkagi tähtsusetuks.

Pärisorjus kui talupoja toimetuleku garantii

Juba 1701. aastal märgib K. J. v. Blomberg oma Liivimaa ülevaates, et kokkuvõttes ei saa Liivimaa “vaeste inimeste orjust” pidada nii talumatuks, kui see võib näida. Nimelt olla mõisnike huvi “toetada ja hellitada” oma talupoegi nende kõigis esmajärgulistes tarbeasjades (*in all necessities of Life*), varustades neid muu hulgas leiva, soola ja seemneviljaga. Ja Blomberg resümeerib: “Ma leian, et nende olukord on paljudes asjades parem kui talupoegadel Saksamaal.”¹⁹

Paternalistliku retoorika järgi peetigi pärisorjust talupoegadele endile kasulikuks, sest härra poolt pakutud kindlustunne olevat kaotanud pärisorjuse ümbert igasuguse õuduse.²⁰ Aadel väitis ennast kaitstes, et kui alati räägitakse ainult talupoja rasketest koormistest, siis ei mainita selle juures kunagi pärushärrade ja mõisnike suuri väljaminekuid ja kohustusi, mis tal oma talupoegade ees on. Kui arvestada, mida härra igal aastal oma talurahvale kõik andma peab, siis kas ei ole see ühtekokku ka tasu talupoja töö eest. Aadliideoloog Georg Friedrich von Fircks pidas Garlieb Merkeli vastu suunatud traktaadis (1804) pärisorjuse säilitamist kindlasti vajalikuks, sest see ei tegevat ju kedagi õnnetumaks. Selle tõestuseks tuleb tema järgi esitada lihtsad küsimused: kes toetab talupoega ja annab leiba, kui tal vili ikaldub ja midagi ei ole? Kas see pole mitte härra kahjum, kui ta peab oma talupoegi mõisa tagavarakambrist kogu aasta toitma? Et mõisnikud peavad oma talupoegi hädas abistama, selle on aadel ju ise maaseadusesse sisse kirjutanud ja ennast selleks kohustanud.²¹

¹⁸ H. Kaak. Diskussionsbericht. – J. Peters (Koost.). *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin, 1997, lk. 523 (485–541); vt. ka: H. Kaak. Vermittelte, lk. 111.

¹⁹ [K. J. v. Blomberg.] *An account of Livonia*, l. U2–U2p; vrd. M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). (*Scripta archivi historici Estoniae*) Tartu, 2000, lk. 163–164.

²⁰ Viimane väide on hakanud alles hiljuti uue ringiga taas saksa ajalookirjandusse jõudma, vt.: J. Klußmann. *Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein: Rechtliche Entwicklung, öffentlicher Diskurs und bäuerliche Perspektive*. – *Leibeigenschaft ft: Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit*. Ed. J. Klußmann. Köln–Weimar–Wien, 2003, lk. 238–240.

²¹ G. Fr. v. Fircks. *Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten*. Leipzig, 1804, lk. 160–161, 168–171, 229; H. Fr. Tiebe. *Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri*. Halle, 1804, lk. 67; H. Fr. Tiebe. *Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf*. Halle, 1805, lk. 16; [W. Ch. Friebe]. *Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland*. – *Der nordischen Miscellaneen*, nr. 15/17 (1788), lk. 759.

Tõepoolest, paternalistlik pärisorjuse-idee, et talupojad naudivad mõisniku tagatud toimetulekugarantiid, tugines mõisnikkonna normatiivsele kohustusele toetada hätta sattunud talupoegi leiva- ja seemneviljaga, mida oma korduvate korralduste näol oli juba 17. sajandi lõpust asunud usinalt kaitsma ka riik. Kui aga hakata edasi uurima, mida riigi poolt mõisnikele peale pandud sellesuunaline nn. eestkostekohustus tegelikkuses tähendas ja kuidas talupoegade leiva- ja seemneviljaga toetamine toimis reaalses agraarsuhtes, siis selgub pikemata, et nende väidete taga oli tegemist ikkagi suuresti ainult retooriliselt looritatud lihtsate krediidisuhetega mõisa ja talurahva vahel. Kuigi suurt puudust kannatavatele abipalujatele ilmselt väiksemaid vilja- ja leivaande mõisast tõesti jagati, kehtib see eeskätt ainult vaesunud vabadike, kerjuste ja muude valla-vaeste puhul. Vaestehoolekanne on aga eraldi teema ja aadli kirjeldatud väited talurahva garanteeritud toimetulekust käisid selgesõnaliselt talupoegade ülalpidamise kohta.

Mis puudutab aga talurahva põhimassi, ehk adratalupoegi, siis polnud mõisnikel mingisugust normatiivset või sotsiaalset kohustust hädasolevatele talupoegadele puuduolevat vilja kingituse või annetuseks anda, vaid kohustuseks oli üksnes vilja laenata. Ka kõige suuremate näljahädade korral on riigivõimud pannud mõisnikele kohustuseks ainult talupoegadele toetuslaenude (ehk avansslaenude) andmise. Pealegi, selliseid leiva- ja seemnevilja toetuslaene lubas riik maksustada intressiga, mida enamik mõisnikke ka tegi. Juba hiljemalt 17. sajandi lõpuks kujunes legaalseks intressimääraks "seitse vakka kuue vaka eest" ja see

intressimäär – üks kuuendik viljalaenudele – jäi ametlikult muutumatuks püsima 19. sajandi teise pooleni.²² Seejuures tuleb silmas pidada, et nimetatud üks kuuendik ehk 16,6% oli arvestatud ainult poole aasta kohta, sest laene anti kevadel ja sellise intressiga tagasimaksmist oodati juba sama aasta sügisest saagist.

Kasviku võtmist talupoegadele tehtud toetuslaenudelt põhjendas aadel ennekõike kahe lihtsa argumendiga: esiteks olla ju vaja piirata talupoegade liiderlikkust, et talupojad ei kipuks intresse silmas pidades endale liiga lihtsalt suuri võlgu kaela võtma. Teiseks oli asjal aga ka selge majanduslik põhjendus. Kevadel, mil talupoeg toetuslaenu võtab, on vili alati vähemalt kuuendiku võrra kallim kui sügisel, kui toimub tagasimaksmine. Kasvik pidi niiviisi korvama mõisniku kahju, mis sellisest hinnavahest tulenes. Oma kaitseks ei jätanud eramõisate pidajad välja toomata lõpuks ka kolmandat argumenti: intressi võtmine olevat ju tavaline ka kroonumõisates kroonumagasinist antavate toetuslaenude pealt, mis on riigi poolt täiesti seaduslikult reguleeritud.²³

Tõsi, toetuslaenudelt võetav intress ei olnud tavaks mitte kõigis mõisates ja need mõisnikud, kes seda ei võtnud, tõstsid seda seika sageli ka uhkustavalt esile.²⁴ Kuid isegi kasviku võtmata kaotab paternalistlik argument pärisorja muretust elust igasuguse tähenduse, sest mõisate toetuslaenude näol oli tegemist ikkagi ainult tavaliste krediidisuhetega. Talupoegade lühiajalised laenud, mis pidid neid toimetulekul kahe lõikuse vahel abistama või neid seemneviljaga varustama, on hästi tuntud kõikjal Euroopa agraarühiskondades.²⁵

Kuidas siis ikkagi selgitada nii suurt lõ-

²² Das liv- und esthländische Privatrecht, wissenschaftlich dargestellt von Dr. Fr. G. v. Bunge. 2. sehr vermehrte und verbesserte Auflage. Erster Theil. Reval, 1847, lk. 453.

²³ Vt. nt. EAA, f. 278, n. 1, s. XVI:41g, l. 299–300p (Striķi mõisa talupoja kaebekiri Liivimaa kindralkubernerile, 6.10.1696); H. Fr. Tiebe. Nachtrag, lk. 111–112, 156–157; [A. W. Hupel]. Nachricht von der Stiftung eines nachahmungswürdigen Leihe-Magazins, auf einem liefländischen adelichen Hof. – Der nordischen Miscellaneen, nr. 13/14, 1787, lk. 480.

²⁴ Vt. nt. EAA, f. 567, n. 2, s. 30, l. 9 (Vedu mõisa talupoegade koormiste aruanne, 20.07.1805); f. 1411, n. 1, s. 29, l. 6 (Mäsa mõisa talupoegade koormiste aruanne, 1805?); f. 1411, n. 1, s. 31, l. 3p (Kastre mõisa talupoegade koormiste aruanne, 1805); f. 567, n. 2, s. 140, l. 9 (Pala mõisa talupoegade koormiste aruanne, 12.07.1805).

²⁵ W. A. Boelcke. Zur Entwicklung des bäuerlichen Kreditwesens in Württemberg vom späten Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts. – Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 176 (1964), lk. 319–358; B. A. Holderness. Credit in English rural society before the nineteenth century, with special reference to the period 1650–1720. – The Agricultural History Review, 24 (1976), lk. 97–109; M. R. Weisser. Rural crisis and ▶

het aadli väidetel talupoegade igakülgsest abistamisest ja tegelikkusel? Tuleb osutada, et tegemist oli üldise veendumusega, mida jagasid nii mõisnikkond, pastorkond kui ka riigivõimud, et krediidi abil on võimalik talupoegi häda korral tegelikult abistada. Õigupoolest nimetas ka talurahvas ise mõisast saadavaid laene “abiks”, ja kui käidi kevadeti mõisas vilja küsimas, siis loomulikult paluti ainult avanssi.²⁶ Kuigi mõisad jagasid ainult laene, tõsteti siiski ka laenamist kui suurt asja esile ja mõisnikkond kirjeldas seda oma suure ja kurnava kohustusena. Loomulikult tekitas laenamine mõisnikele ebameeldivusi, sest sundis hoidma igal kevadel teatava osa vilja varuks (või selle lõppemisel turult kalli hinna eest juurde ostma²⁷) ja iga laenuandmine tõi kohustuse see jälle talupojalt tagasi nõuda.

Äratab tähelepanu, kui vähe leidis häali, kes juhtisid tollal tähelepanu sellele, et talupoegade suur vaesus tuleneb muu hulgas just ka sellest, et toetuslaenuid kurnavad talupoegi tegelikkuses veelgi rohkem, sest sügisel peavad nad need ju tagasi maksma protsentidega, mistõttu satutakse väljapääsmaatutesse võlgadesse.²⁸ Paternalistlike väidetega ei läinud kokku ka tõsiasi, et isegi normaalsetel aastatel vaesus üks osa talurahvast ikka. Aadel püüdis seletada seda aga niimoodi, et ei saa ju mõisnike pare-

mategi soovide korral tahta, et igapähe oleks alati rikkalikult süüa. Kuigi kevadeti valitseb talupoegadel tavaliselt leivapuudus, siis saavad mõisad neile siiski üksnes nii palju anda, et nad nälga ei sureks. Selle põhjus aga on, et talupojad õiendavad oma kohustusi sügiseti nõnda kehvalt. Sügisel on talupoja võlg sageli lihtsalt liiga suur (mis tulenevat just sellest, et mõisad oma talupoegi liiga rikkalikult toetavad), et seda ära tasuda, mis läbi mõisnik heast südamest tehtud toetuslaenu kaotab. Kui selline olukord kordub aga liiga sageli, siis, paraku, kustub järkjärgult ta kaastunne talupoegade vastu.²⁹

Kaitse

G. F. v. Fircks kirjutab, et iga talupoeg võib täie kindlusega loota oma härra kaitsele, ja seda nii võõraste nõudmistele kui ka kallale tungide eest. Keegi ei võta talupoja rõõmudest nii siiralt osa kui ta härra, kelle vahetu soov on ju oma talupoegade õnn. Kui talupojal on millestki puudus, kui ta vajab abi, kaitset või kannatab häda, siis võib ta alati oma härra juurde minna. Kui see on võimalik, siis võib ta arvestada ka härra isaliku hoole ja abiga.³⁰

Ka allikmaterjal tõendab, et talupojad käisid oma tülide või kaebustega mõisniku juures abi otsimas.³¹ Talupoeg sõidab linna ja ostab

► rural credit in XVIIIth-century Castile. – The Journal of European Economic History, 16 (1987), lk. 297–313; B. Poulsen. ‘Alle myne rent’. Bondekredit i 15–16-tallet. – Historisk tidsskrift, 90 (1990), lk. 247–275; W. A. Boelcke. Der Agrarkredit in deutschen Territorialstaaten vom Mittelalter bis Anfang des 18. Jahrhunderts. – Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa. Ed. M. North. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte 37.) Köln and Wien, 1991, lk. 193–216; L. Fontaine. Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780. – Economic History Review 54 (2001), lk. 49.

²⁶ See tuleb välja ka talupoegade palvekirjadest, nt: ... *unsere Herrschafft unsz mit Brodt und Saht, bisz wiers im Herbst wieder bezahlen können, behülflich sein möge* (O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Academiae societatis historicae scripta, 9.) Tartu, 1938, nr. 100; sarnaselt EAA, f. 1, n. 2, s. 570, l. 36–37, 74–75p: Talupoegade supliigid Eestimaa kindralkubernerile, 1696).

²⁷ Vt. [G. G. Mylich]. Wiederum ein Wort zu seiner Zeit, oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuheffen wäre? [Mita], 1787, lk. 3.

²⁸ Nt. [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, nr. 8, 1784, lk. 77–78.

²⁹ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche Hungersnoth, lk. 84; [O. Huhn]. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 57, 58p.

³⁰ G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 70–71. Täna prof. T. Rosenbergi, kes juhatas mind Otto Huhni arhiivi juurde.

³¹ Vt. nt. LVVA, f. 7400, n. 1, s. 22, l. 147–147p (M. v. Strokirch rügemendi kortermeister Reyterile, 15.04.1699). – Näitlikke kirjeldusi vt.: A. W. Hupel. Topographische Nachrichten vom Lief- und Ehstland. 2. kd. Riga, 1777, lk. 147; J. Ch. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gewälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. Erster Theil. Gotha, 1802, lk. 398.

ausal teel omale lehma, mis tähendas kindlasti talule suurt väljaminekut või võla võtmist, kuid linnast koju sõitmise ajal tullakse talle järele ja võetakse talt lehm ära selgitusega, et see ei kuulu talle, vaid on varastatud hoopis ühelt linnamõisa talupojalt. Koju jõudes pöördub talupoeg oma hädaga mõisniku poole, kes kirjutab sellest omakorda kubermanguvalitsusele, et nõuda õigust ja lehm talupojale tagasi saada.³² Ametivõimudele laekus pidevalt selliseid mõisnike suppliike, kus oma talupoegade eest on välja astunud, eriti konfliktides linlastega või naabermõisatega.

Talupojad on sageli püüdnud mängida selle peale, et herra huvid langeksid nende huvidega kokku.³³ Kui 17. sajandi Liivi- ja Eestimaa talupoegade “kuninga juures” käimised on kirjandusest hästi teada, siis tähelepanuta ei saa jätta, et mõnikord on talupojad sõitnud üle mere Rootsi kuninga asemel hoopis oma Rootsis resideeriva pärushärra juurde. Vähe-malt üks selline kindel näide on Karksi talupoegade kohta. Teatavasti läänistas Rootsi riik üle poole oma Liivimaa mõisatest rootsi aadlimeestele, kes jäid elama ja teenistusse emamaale ja siinsed valdused jäeti mõisavalitsejate või rentnike hallata. Nii oli Gustav Adolf pärast Riia vallutamist 1621 läänistanud Karksi-Rüjiena mõisatekompleksi Jesper Mattson Cruus’ile, kes ise suri juba 1622. aastal ja ta pärijad jäid elama Rootsi. Senises ajalookirjanduses on äramärkimist leidnud, et kohapealse mõisavalitseja omavolitsemise peale käinud 1673. aastal Karksi vabatalu-

pojad *Polli Wolmar* ja *Kuisaper Peter* Rootsis pärushärra juures kaebamas, mille peale viimane oli andnud valitsejale eeskirja, millises ulatuses tohib nendelt talupoegadelt makse nõuda.³⁴ Kuid tegemist polnud siiski ainukese korraga, kui Karksi talupojad Rootsis käisid.³⁵ Tegelikult kaebasid juba 1636. aastal Karksi ja Vana-Kariste mõisa talupojad Liivimaa kindralkubernerile oma opmani peale, sest viimane oli ilma mingi aluseta ja kõigist kaitsekirjadest hoolimata nõudnud neilt mõisakoormisi ja statsiooni tükati kuni topeltmahus. Talupoegade kaebekirjadest selgub, et nende suurel “ühisel kulul” oli üks nende seast, talupoeg *Kurwitz Wieting*³⁶, käinud Rootsis. Ta teinud “vaevalise ja ohtliku” reisi ja seal saanud le-sestunud “kõigearmulisemalt proualt” kolm vaba- ja kaitsekirja, mis kirjutanud ette talupoegade koormiste lubatud määrad.³⁷

Kuna on teada, kui täpselt näiteks Oxenstiernad oma Liivimaa valduste mõisavalitsejaid instrueerisid,³⁸ siis pole pärushärra poolt talupoegadele selliste kaitsekirjade andmisel tegelikult midagi vastuolulist. 17. sajandil oli Rootsi aadli jaoks üldine probleem, kuidas leida oma valduste valitsejaks nii Soomes kui Läänemere provintsidest ausat ja võimekat ametimeest.³⁹ Pärushärra konfliktid rentnike, pantijate või ka mõisavalitsejatega mõisate ebaratsionaalsete majandamisvõtete pärast olid Liivi- ja Eestimaa kohtupraktikas küllaltki sagedased kaasused.

Seega vastasid herra pakutavast kaitsest rääkivad paternalistlikud väited teatud määral

³² LVVA, f. 4038, n. 2. s. 1911, l. 75 ja samuti nt. l. 124, 196 jne. (Liivimaa kindralkubeneri sissetulnud suppliid, 1653–1655).

³³ Vt. samuti: G. Algazi. Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter: Herrschaft, Gegenseitigkeit und Sprachgebrauch. Frankfurt/Main, 1996, lk. 66.

³⁴ Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Peatoim. A. Tammekann. Tartu, 1930, lk. 379.

³⁵ Samuti 1671. aasta sügisel olid käinud kaks teist Karksi talupoega Rootsis (Karksi talupoegade suppliik Eestimaa kubernerile, 22.02.1672: EAA 1-1-112, l. 44-45, vt. Elina Öpik. Klassivõitlus 17. sajandil ja Põhjasõja ajal. – Eesti talurahva ajalugu, 1. kd. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tärvel. Tallinn, 1992, lk. 562).

³⁶ 1638. aasta revisjoniprotokollist võib näha, et *Kurwitz Wieting* oli Karksi mõisa all vabatalupoeg. Tema vanaisa oli olnud sakslane ja tema isa oli Karksi mõisa Osakyll'i vakuse kubjas (Die Revision Livlands 1638. Estnisches Siedlungsgebiet II. Hrsg. v. Oleg Roslavlev. (Hefte zur Landeskunde Estlands H. 4.) München, 1969, lk. 70).

³⁷ EAA 278-1-XVI-1, l. 22-22p, 51-52, 53-53p (Karksi ja Kariste talupoegade kaebekirjad Liivimaa kindralkubernerile, 1636).

³⁸ Vt. E. Dunsdorfs. The Livonian estates of Axel Oxenstierna. Stockholm, 1981, lk. 32–43.

³⁹ Vt. A. Kujala. The crown, the nobility and the peasants 1630–1713. Tax, rent and relations of power. (Studia Historica, 69). Helsinki, 2003, lk. 93.

tööpoolest tööle. Kuid muidugi oli ka see jälle ainult aadli poolt vaadates nii. On väheusutav, et mõis võitis talurahva silmis kunagi mingi suurema usalduse, kui sealt isegi mõnikord õigust või kaitset saadi. Talurahva üldine umbusk mõisa suhtes oli kõigutamatu, nagu kirjutas ka üks anonüümseks jäänud autor 1821. aastal kirjanduse aastaraamatus "Hermes": "Kui väga ka mõned õilsad härrad Kuramaal, Liivimaal ja Eestimaal on vaeva näinud, et sellist häälestatust oma talupoegadest välja juurida, nende suhtes palju heategusid üles näidanud või palju ohvreid nende pärast toonud, et oma pärisorjade seisundit mitte ainult talutavaks muuta, vaid talupoegi jõukaks ja õnnelikuks teha, siis kellelgi pole siiski õnnestunud oma talupoega-de armastust ega poolehoidu võita."⁴⁰

Mõisa või herra juurde kaebama minnes tuli talupojal alati arvestada võimalusega, et selle eest võidi ise karistada saada. Näiteks tuli Helme talupoeg *Toiga Siim* mõisavalitseja juurde kaebama, et tema juurde majutatud ratsaväelane oli tema naisega "halvasti ümber käinud", kaitse saamise asemel jäi aga hoopis opmani otsuse järgi tema ise selles süüdi.⁴¹ Seega, kuigi ilmselt võisid talupojad ühel või teisel juhul käia tõesti siiralt härralt abi palumas, siis mingit kindlat kaitset, nagu aadel seda kirjeldas, mõis oma talurahvale kindlasti ei pakkunud.

Siiski, ka paternalistlikus kirjanduses ei

peetud kõiki mõisnikke oma talurahva suhtes ühtmoodi õiglasteks, isalikult hoolivateks ja õilsateks. Mõõndi, et leidub türanne või siis vastupidi, mõned härrad näitavad üles suu-remat isalikku armastust ja hoolt kui teised. Soovi korral võis herra tõesti oma võimu kurjalt tarvitada ning vägivalda kasutada. Ägedamad aadlihuvide kaitsjad rõhutasid siiski, et head härrad ei moodusta kindlasti mitte erandit, vaid on pigem reeglilik. Kui kuskil juhtub olema tõesti rangem "isa" talupoegadele, nagu seda mõnedes perekondades ikka juhtub, siis kas võib kohe selletõttu eitada kõigi perekondade õnne.⁴²

Pole kahtlustki, et mõisnikkonna moodustas väga kirju seltskond. Tegemist oli suuresti iga mõisapidaja isikliku valikuga, kas lähtuda avalikult ainult oma huvist ja käsitleda enda suhteid talupoegadega jõupositsioonilt, püüdega nendelt pigistada nii suurt kasumit kui võimalik, või siis püüda juhinduda "õiglase" isanda rollist.⁴³ Ilmselt leidis tõesti mõisnikke, kes püüdsid talupoegadele mõnel määral vastu tulla.⁴⁴ Viimane muidugi ei tähenda, et nad poleks olnud huvitatud oma tulude suurendamisest talupoegade arvel. Probleem oligi enne-kõike selles, et mõisast suurema tulu ootust oli raske sobitada õiglase isanda rolliga.⁴⁵

Samuti pole põhjust kahelda selles, et talurahvas tegi vahet paremal ja hullemal mõisnikul.⁴⁶ Üheks otsustavaks momendiks talurahva

⁴⁰ N. T. Ueber die neuerlich begründete Bauernfreiheit in den russischen Ostseeprovinzen. – Hermes oder kritisches Jahrbuch der Literatur, kd. 11, 1821, 3. trükk, lk. 86.

⁴¹ EAA, f. 278, n. 1, s. XVI-41h, l. 186–186p (Helme talupoegade kaebekiri kindralkubernerile, 30.10.1696).

⁴² Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefeland. Mit einer Schlußbemerkung von Ludwig August Graf Mellin. Riga, 1824, lk. 5, 8; [G. v. Rennenkampff]. Bemerkungen, lk. 38–39; G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 237–243; H. Fr. Tiebe. Nachtrag, lk. 70.

⁴³ Vrd. A. Kujala. The crown, lk. 109–113; W. v. Wrangell. Die Bauerngesetzgebung. – Die Estländische Ritterschaft ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte. Limburg-Lahn, 1967, lk. 67.

⁴⁴ Vt. Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe jt. Vihik 12. Tartu, 1935, lk. 1360. – Ühe sellise näite on toonud hiljuti Indrek Jürjo Biriņi ja Eikaži mõisaomanikust L. A. Mellinist: I. Jürjo. Ludwig August krahv Mellin kui talurahva sõber ja estofiil. – Tuna 2003, nr. 4, lk. 50–66.

⁴⁵ Vt. T. Rosenberg. Liphartid Liivimaa mõisnikena. II. – Kleio 1996, nr 2, lk. 21–22; A. Kujala. The crown, lk. 111; H. Kaak. Diskussionsbericht, lk. 498.

⁴⁶ Vt. nt. A. W. Hupel. Topographische Nachrichten vom Lief- und Ehstland. 1. kd. Riga, 1774, lk. 519–520; E. Laugaste. Regivärsiline rahvalaul ühiskondlike suhete peegeldajana. – Saaksin ma saksa sundijaks. Toim. E. Laugaste (Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt, 1.) Tallinn, 1976, lk. 20–21; R. Põldmäe. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (hernhuutlike allikate põhjal). – Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Toim. E. Jansen, J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1977, lk. 28–29; K. Lust. Pärisorjast pärikohaomanikuks. Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915. (Scripta archivi historici Estoniae) Tartu, 2005, lk. 146.

jaoks oli alati uue herra tulek mõisa. See võis olla mõisa ostja, pantija või rentija, kõige sagedamini aga pärija.⁴⁷ Paljudele talupoegade kaebekirjadele on aluse andnud just uue herra asumine mõisa, kes on tulnud ja uute nõudmistega lajatanud.⁴⁸ Nõnda kirjutasid Laoküla rannarootsi talupojad Rootsi kuningale: "Warttman ei sundinud meile midagi peale. Ainult siis, kui vili tõesti midagi liivasel rannamaal kasvatas, võttis ta selle, mis kuulus talle, et nii, aga meie samuti oma naised ja lapsed ülal pidada saime. Kui oli aga halb aasta, siis ei võtnud ta meilt midagi. Selliste koormistega olime me vana Wartmani poolt peetud ja ka jäime nende juurde nii kauaks, kui õnnis kuningas Johan ja niisamuti kui Tema Kuninglik Majesteet ning armulik, kõrgesti kiidetud ja heldesti mälestatud Tema Õnnis Isa elasid. Kui nüüd vana Warttman suri ja Tema õnnistatud Kuninglik Majesteetlik Herra Isa samuti, siis selle vana Wardtmani poeg Erich Warttman alustas ja pani meile raske koormise peale."⁴⁹ Kuid samamoodi on teada ka vastupidiseid näiteid, kus mõisa asunud uus pärusherra on oma "hea tahte märke" kustutas talupoegade kõik vanad võlad mõisale ja mõnikord laskis koguni kõigi taluperemeeste teokoormist vähendada.⁵⁰

Käsitledes mõisa ja talurahva suhteid paternalismi võtmes, pole enamasti mööda

mindud ka nendest "üksikutest" mõisnikest, kes oma talupoegi taga kiusasid. Nende suhtes oldi üldiselt negatiivselt meelestatud.⁵¹ G. Fr. v. Fircks kirjutas, et piisab vaid ühel mõisnikul oma talupoegi karmilt kohelda, kui kuuldused sellest levivad üle kogu maa. Seejuures meenutab ta legendi, kus üks julma kohtlemisega silma paistnud proua mõisristiti talupoegade poolt *Mokes muische*'ks (*Qualenhof*, s. o. 'piinamõis'), seda nimetust hakkasid peagi kasutama ka ümbruskonna mõisnikud ja nii jäänudki see nimi sellele mõisale.⁵² Näib vastavat tõele, et kui keegi mõisnik tõesti oma talupoegi türanniseeris, siis ei jäänud see ainult selle mõisa talupoegade teada, vaid kuuldused sellistest juhtumitest levisid ka naabervaldadesse. Kui näiteks 1648. aastal süüdistati Koknese maakohtus ühte Koknese talupoega, et see olevat lähedal asuva mõisa jooksiktalupoega pagemisel abistanud, siis vastas too, et ta pole jooksikut varjanud ega kuidagi abistanud, kuid ta ei saavat eitada, et ta oli teadlik jooksiku soovist pageda, sest ta herra oli temaga ümber käinud "kui üks timukasulane" (kohtuprotokollis jäänud see tõlkimata – "*als ein Bendes Kalps*").⁵³ Tegemist polnud mingisuguse juhusliku väljendiga, vaid nimetust "timukasulane" (*Henkersknecht*) on kasutatud veel

⁴⁷ Vrd. J. Peters. Eigensinn und Widerstand im Alltag. Abwehrverhalten ostelbischer Bauern unter Refeudalisierungsdruk. – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 2 (1991), lk. 90.

⁴⁸ Nt.: EAA, f. 278, n. 1, s. XVI:3a, l. 3, 5p, 28–29, 59 (Gaujiena talupoegade kaebekirjad kindralkubernerile 1645–1646); EAA 567-3-50, l. 132–134 (Rannu talupoegade kaebekirjad Liivimaa kindralkubernerile, 1685?); Sbornik istoričeskix materialov i dokumentov, otnosjaščixsja k novoj Russkoj Istorii XVIII i XIX veka. Koost. M. Mihailovym. S.-Peterburg, 1873, lk. 21–24.

⁴⁹ EAA, f. 1, n. 2, s. 310, l. 19 – Kaebekirja daatum on segane. Selle äärele on kirjutatud pliiatsiga "c. 1590", kuid arvestades kirjat ilmnevaid isikunimesid, sobiks see paremini 1620. aastatesse (vt. A. Põldvee. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal: muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. Keila, 2001, eriti lk. 39–43).

⁵⁰ Nõnda juhtus näiteks 1802. aastal Kivijärve mõisas (Laiuse): EAA, f. 567, n. 2, s. 157, l. 8p (Kivijärve mõisa talupoegade koormiste aruanne, 04.07.1805). – Vt. ka F. G. Arveliusse toodud kirjanduslikku näidet, kus vana mõisniku poeg võttis mõisa üle ja kuulutas välja mitmeid rahalisi auhindasid oma "armsatele lastele", kui need on tublid ([F. G. Arvelius]. Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Ehk maggusad ja tullusad juttud ja õppetused, kuidas ma-rahwas woib rõõmsaste ellada, monnesuguses hädas ja wiltsusses abbi tehha. Tallinn, [1790], lk. 96–99).

⁵¹ Vt. ka H. W. Whelan. Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart; 22.) Köln–Weimar–Wien, 1999, lk. 47–48.

⁵² G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 198–199. – Mis Kuramaa mõisa Fircks on mõelnud, jääb ebaselgeks. Tukumsi kihelkonnas asub tõesti Vecmokase-nimeline mõis (tõlkes 'Vana-Piina mõis'), kuid selle esmamainimine jääb juba 15. sajandisse (*Mowken*).

⁵³ LVVA, f. 7410, n. 1, s. 5, l. 1–2 (Koknese maakohu protokoll, 28.02.1648).

19. sajandi alguses Balti provintides türanni sünonüümina.⁵⁴

Arstiabi

Üks paternalistlikus kirjanduses sageli korduvaid argumente mõisnike isaliku hoolitsuse tõestuseks oli mõisnike roll talurahvale arstiabi vahendamisel. Mõis ravis oma haigeid, jagas talurahvale rohtusid ja vajadusel kutsus appi arsti.⁵⁵ Sellega sarnaselt jooksis niisugune eneseõigustus läbi ka USA lõunaosariikide plantaatorite kirjatöödest, mis pidi seal olema üks tõestusi, et nende orjad elavad isegi paremini kui vaesed töölised Euroopas.⁵⁶

Alamate tervishoiu ja arstiabi teema polnud aadli paternalistlike argumentide hulka sattunud juhuslikult, vaid oli juba 16. sajandi lõpust alates leidnud käsitlemist saksa nn. majaisakirjanduses (*Hausväterliteratur*). Need normatiivses stiilis kirjutatud majapidamiskäsiraamatud ei läinud sageli mööda majaisa ja majaema kohustustest, mis olid seotud nende

pere ja alamate tervishoiuga, mille eest nad pidid kandma täit vastutust.⁵⁷ See lähtekoht tugines omakorda paljuski Vana-Rooma autoritele, kes samuti rõhutasid *pater familiase* kohustust kanda hoolt oma majapere tervise eest.⁵⁸ Tähelepanuväärne on, et keiser Claudiuselt pärineb koguni 1. sajandist edikt, mille järgi haiged ja pöduraks jäänud orjad, kelle tema isand jätab hooletusse ja abita, saavutavad vabaduse (*latinus iunianus* staatuse).⁵⁹ See Claudiuse artikkel oli vähemalt 18. sajandi teisel poolel Liivimaal täiesti teada,⁶⁰ kuigi loomulikult mingisugust retseptsiooni see siin ei leidnud.

Teatavasti nägi 17.–18. sajandil ka Liivimaal trükivalgust mitu (käsi)raamatut mõisapidamise kohta, mis saavutasid küllaltki suure populaarsuse.⁶¹ Need raamatud olid siiski puhtalt põllumajandusalased ega kandnud endas selget sotsiaalset sõnumit, mis oli iseloomulik saksa majaisakirjandusele.⁶² Kõikehaaravust taotledes ei ole aga neiski mööda mindud meditsiinilistest nõuannetest talupoegade haigus- te kohta.⁶³ 18. sajandi teisest poolest hakkas

⁵⁴ Vt. nt. G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 129.

⁵⁵ Nt.: G. Fr. v. Fircks. Die Letten in Kurland, lk. 162, 216–218; H. Fr. Tiebe. Nachtrag, lk. 69; X.Y.Z. Bemerkungen über den Aufsatz, die Verbesserung des Bauernstandes betreffend, in Nr. 17 u. 18 der Inländischen Blätter. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Koost. J. v. Sivers. Riga, 1878, lk. 189; [G. v. Rennenkampff]. Bemerkungen, 38, 86; G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit, 26, 28; E. v. Rechenberg-Linten. Zustände Kurlands im vorigen und diesem Jahrhundert. Mitau, 1858, lk. 19.

⁵⁶ Vt. P. Kolchin. Unfree Labor, lk. 134, 137–138.

⁵⁷ Vt. lähemalt: F. Hartmann. Hausvater und Hausmutter als Hausarzt in der Frühen Neuzeit. Hausgewalt und Gesundheitsfürsorge. – Staat und Gesellschaft in Mittelalter und Früher Neuzeit. Gedenkschrift für Joachim Leuschner. Koost. Historischen Seminar der Universität Hannover. Göttingen, 1983, lk. 152–162.

⁵⁸ Samas, lk. 151.

⁵⁹ A. Borkowski. Textbook on Roman Law. London, 1994, lk. 84.

⁶⁰ Seda refereerib nt.: [A. v. Kotzebue]. An den ungenannten Verfasser des Buches: Geschichte der Sklaverey und Character der Bauern in Lief- und Ebstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. – Für Geist und Herz eine Monatschrift für die nordischen Gegenden. 1. kd., 3. trükk, 1786, lk. 135.

⁶¹ Vt. nende kohta: E. Öpik. Põllumajanduse käsiraamatud 17.–18. sajandil. – Eesti talurahva ajalugu, 1. kd. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, lk. 363–365; H. Sepp. Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII sajandil. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, nr. IX–X, 1933/34. Tartu 1934, lk. 204–211. – Seejuures juba H. Sepp käsitles neid koos saksa "majaisalike põllumajanduslike käsitlustega", nagu ta *Hausväterliteratur* 'i nimetas.

⁶² Tegelikult on saksa kirjandusuurimustes juhitud tähelepanu sellele, et nimetus *Hausväterliteratur* pole täiesti korrektne, kuna *Hausvater* kui adressaat esineb ka teistes samaaegsetes kirjandusväljaannetes. Käsitletavad publikatsioonid olid seotud aga ikka ennekõike mõistega *oeconomia*, ehk siis püüti kaante vahele mahutada kogu õpetus, mis seotud ühe majapidamisega, *oeconomia*'ga, *ganze Haus*'iga. Seega täpsem oleks seda žanri nimetada "Ökonomieliteratur", mida mõned uurijad ongi eelistanud. Nimetuse *Hausväterliteratur* populaarsust tingib aga ilmselt ennekõike asjaolu, et see rõhutab selle žanri sotsiaalset sõnumit. Kuna aga Liivimaal ilmunud käsiraamatutes selline ideoloogiline raamistik puudub, siis sobiks nende kohta määratlus ▶

aga Baltikumis levima ka spetsiaalne meditsiiniline kirjandus, mille sihtgrupiks peeti just mõisnikke (see kajastus sageli juba tiitellehel või oli siis see ära märgitud sissejuhatuses), et need saaksid oma talurahvale abiks olla.⁶⁴ Et mõisnikud oleksid talurahvale arstiabi pakkujana veel enam teadlikud oma tegevuses, lasi 1808. aastal ka Liivimaa kubermanguvalitsus *arstide puudumise põhjusel* trükkida plakati, kus anti spetsiaalsed juhised mõisatele, kuidas erinevaid nakkushaigusi ära tunda, millist abi osutada ja millele tähelepanu pöörata. Neid saadeti igasse kihelkonda neli eksemplari, et need saaksid siis mõisast mõisa ringelda.⁶⁵

Mõisad polnud tõepoolest mitte ainult talurahvale arstiabi pakkujaks, vaid nad tegid seda selgelt paternalistlikust printsipiist lähtuvalt – talupoeg nagu laps ei tea, mis on talle hea ja kasulik, mistõttu tuleb teda sundida rõugete vastu vaktsineerimisega harjuma, nakkushaiguste korral eraldama haiged terve test, medikamente sisse võtma jne. Teatavasti

oli talurahva suur umbusk arstiabi suhtes üldine. Talurahva silmis kuulus arst mõisnikega samasse seltskonda, kes tahtis aidata ainult selleks, et ise teenida. Seetõttu usaldati alati esmajärjekorras külahava seast pärit ravitsejaid.⁶⁶ Riias aktiivselt tegutsenud doktor Otto Huhn kirjeldas oma 1800. aastal trükivalmis saanud käsikirjas “Püüe lätlaste ja eestlaste elu säilitada”⁶⁷, et kui talupoeg oma esmaste vahenditega (ennekõike viin ja kuum saun) oma hädast lahti ei saa, siis ta otsib kõigepealt abi külaarstilt ehk -targalt. Kui aga ka see ei suuda teda aidata, alles siis pöördub ta kirikuõpetaja või mõisaproua poole.⁶⁸ Huhniga väga sarnaselt kirjeldab talurahva pikka teekonda mõisani ka Peter Ernst Wilde oma nädalalehes “Lühhiike õppetud”, manitsedes seal talupoegi kaebuste ilmnemisel kohe mõisa abi ja rohtu otsima minema, kuna juba viimases rammetuuses ei aita enam ükski arstirohi.⁶⁹

Nagu on teada ka senisest kirjandusest, siis talurahva ravimisega olid maal ennekõike

► “Ökonomieliteratur” kindlasti täpsemini (vt. nimetuste kohta: G. Frühsorge. Die Begründung der ‘väterlichen Gesellschaft’ in der europäischen oeconomia Christiana. Zur Rolle des Vaters in der ‘Hausväterliteratur’ des 16. bis 18. Jahrhunderts in Deutschland. – H. Tellenbach (Koost.). Das Vaterbild im Abendland, 1. kd.: Rom, Frühes Christentum, Mittelalter, Neuzeit, Gegenwart. Stuttgart, 1978, lk. 113–114 (eriti kommentaar nr. 12); G. Schröder-Lembke. Die Hausväterliteratur als agrargeschichtliche Quelle. – Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, nr. 1, 1953, lk. 109–111).

⁶³ S. Gubert. Stratagema Oeconomicum, Riga 1688, lk. 199–200; J. B. v. Fischer. Liefländisches Landwirthschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief- Est- und Curland. Halle, 1753, lk. 347–408.

⁶⁴ S. R. Winkler. Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehtländischen Bauern. Reval, 1793; M. E. Styx. Handbuch der populären Arzneiwissenschaft für die gebildeten Stände in den nördlichen Provinzen Rußlands, insonderheit für Landgeistliche und Grundbesitzer in Kur-, Lief- und Ehtland. Riga, 1803; E. W. Drümpelmann. Gemeinnütziges medizinisch-praktisches Handbuch für die gebildeten Stände der Landbewohner Lief-, Eht- und Kurlands zum Gebrauch ihrer Unterthanen. Riga, 1806; W. v. Zoeckell. Anleitung zur Erkenntniß und Behandlung der gewöhnlichsten Krankheiten der Liefländischen Bauern, für Liefländische Gutsbesitzer. Riga, 1821.

⁶⁵ Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann. (Tartu Ülikooli Raamatukogu Est B-197), 9.05.1808.

⁶⁶ P. E. Wilde. Liefländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft. 2. verb. Aufl. Oberpahlen, 1782, lk. 53; Die landärztlichen Verhältnisse Livlands. – Baltische Monatschrift, kd. 10, 1864, lk. 66–68, 70, 79.

⁶⁷ O. Huhn. Versuch das Leben der Letten und Ehsten zu erhalten für Grundbesitzer, Landgeistliche und Verwalter. Riga 1800 (puhtandkäsikiri: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 90). – Lisaks põhjalikule kirjeldusele lätlaste ja eestlaste tavade, kommetest ja suhtumisest tervishoidu esitab Huhn selles põhjaliku kolmekeelse leksikoni meditsiinialastest ja haigustega seotud sõnadest, väljenditest ja ütlustest paralleelselt saksa, läti ja eesti keeles (lk. 93–126). Huhn esitas selle käsikirja Liivimaa Üldkasulikule ja Ökonoomilisele Sotsieteedile konkursitööks, mille peale laekus mitmeid põhjalikke retsensioone, sh. Tartu ülikooli arstiteaduskonnast (vt. EAA, f. 1185, n. 1, s. 24, l. 23–27p, 28–30p; f. 1185, n. 1, s. 25, l. 1–22p; f. 1185, n. 1, s. 26, l. 152–159).

⁶⁸ O. Huhn. Versuch, lk. 35–44; sarnaselt: Einiges über den Zustand der Heilkunde und Heilkunst bei den Esthen. – Das Inland 10 (1845), Vihik 23, lk. 381–382; vrd.: J. Ch. Petri. Ehtland, 2. Th, lk. 262–263.

⁶⁹ Lühhiike õppetud, mis sees monned head rohhud täeda antakse [...]. Nelikümmend üks tükki. Faksiimiletrükk. Koost. J. Peegel. Tallinn, 1976, lk. 5–6, 9–10, 45, 128.

ametis aadliprouad.⁷⁰ Võib arvata, et mõisates tegelesid haigetega mõisaprouad juba 17. sajandil või varemgi, kuid selle kohta on lähemaid kirjeldusi allikatest raske leida.⁷¹ Loomulikult ei hõivanud mitte kõik aadlidaamid end talupoegade abistamisega, kuid teisel leidis jälle väga aktiivseid naisi, kes oma ravitsemisskustega saavutasid kaugemale ulatava kuuluse.⁷² Näiteks kirjutas Apukalnsi pastor 19. sajandi alguses O. Huhnile, et muidu ei leidu kihelkonnas ühtegi tegevarsti, kuid see-eest on maanõuniku proua von Wolff Jaunlaicene mõisas haigetele talupoegadele tõelise ema eest (*eine wahre Mutter für die Kranke Bauern*). Ta peab ise maa-apteeki ja on ametisse võtnud ühe poisi, kes oskab abiks olla ja kellele on antud kasutada oma hobune, et ta saaks haigeid külastada.⁷³ Suntaži kirikuõpetaja aga märkis, et haiged leiavad alati abi mõisast, kus mõisaprouad külastavad koguni ise haigeid. Vaid püsivate haigestumiste korral otsitakse abi arstilt.⁷⁴ O. Huhn ise mainis ühes oma käsikirjas, et mõned aadlidaamid on maal koguni hiilanud kirurgiliste jõupingutustega või on saanud kuulsaks oskuslike sünnitusabiandjatena.⁷⁵

Mõisad olid tavaliselt varustatud tava-

päraste koduste ravimitega. Talupoegadele jagati näiteks kummelit, mett, äädikat jms.⁷⁶ Paljudes mõisates kasvatati ilmselt haruldasemaid ja võõrapäraseid ravimtaimi ka ise rohuaias. Wildegi soovitas oma nädalalehes paaril korral talurahval minna mõisa uurima, kas mõisa rohuaias seda või teist taime kasvab, et siis endalegi selle juurt või seemneid paluda.⁷⁷ Võimaluse korral püüdsid mõisad end varustada siiski ka apteegikaupadega.⁷⁸ Mõisast pakutav arstiabi kujutas nõnda endast peamiselt mõisniku (mõisaproua) enda kogemustest lähtuvat tarkust, mis oli ilmselt mõjutatud ühtemoodi nii rahvameditsiinist kui ka arstiteaduslikest seisukohtadest. Viimased pärinesid kirjandusest, arstide poolt jagatud soovitustest või lihtsalt sellest, mida oldi nähtud arsti tegutsemise kõrvalt.⁷⁹

Alates 18. sajandi lõpust hakkas Baltikumis üha enam levima praktika, et ühe piirkonna mõisad palkasid omale ühe koduarsti mitme peale koos.⁸⁰ Sageli jäi selline koduarst elama ja töötama siiski lähimasse linna ning vaid vajadusel ja vastavalt kokkulepetele hakkas ta siis hoolt kandma ka mõisarahva ja sealsete talupoegade eest.⁸¹ Maale tulid tööle peamiselt noored, al-

⁷⁰ Vt. nt. H. W. Whelan. *Adapting to Modernity*, lk. 49; Marie von Hoerschelmann. *Ein baltisches Frauenleben (1837–1899)*. Nach Tagebüchern und Briefen verfaßt von C. v. Hoerschelmann. Koost. Cl. v. Hoerschelmann. Hannover–Döhren, 1966, lk. 76–78.

⁷¹ Küll aga on mõningaid viiteid juba 18. sajandi esimese poole kohta vt. nt.: EAA, f. 1352, n. 1, s. 34 (Dr. J. G. Himseli kirjad Eivere mõisaprouale, 1735–1738).

⁷² Nt.: *Im Dienste der Heimat! Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen ehem. Ritterschaftshauptmanns von Estland*. (Schriften des Deutschen Ausland-Instituts Stuttgart. Reihe D, Band 3.) Stuttgart, 1930, lk. 30–31.

⁷³ [O. Huhn]. *Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802*: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 44p–45.

⁷⁴ [O. Huhn]. *Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802*: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 7p.

⁷⁵ LVVA, f. 6810, n. 1, s. 111, l. 16p–17.

⁷⁶ Vt. [O. Huhn]. *Topographisch-statistische Beiträge des Riga-Wolmarschen Kreises*. 3. Bd. Riga, 1822: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 15; LVVA, f. 6810, n. 1, s. 19, lk. 61, 111; [O. Huhn]. *Topographisch-statistische Beiträge Livlands*. 7. Bd., welcher den Doerpt Werroschen Kreis enthält. Riga, 1822: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 19, lk. 109.

⁷⁷ Lühhiike õppetud, lk. 19–20.

⁷⁸ [O. Huhn]. *Topographisch-Statistische Beiträge Livlands*, 9. Bd., 2. Abteilung, welche den Pernau-Fellinschen Kreis enthalten. Riga, 1821: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 21, lk. 107. – Selle perioodi apteegiartiklite ja nende hindade kohta: Zusätze und Nachträge zu Dr. Joh. Friedr. v. Körber's Auszüge der ältern und neuern im Russischen Reiche erschienenen Allerhöchsten Manifeste, Ukasen, Publikationen, Verordnungen und Befehle, welche das gesamte Medizinalwesen betreffen. Koost. H. Bidder. Mitau, 1825, lk. 33–63.

⁷⁹ Vt. *Einiges über den Zustand der Heilkunde*, lk. 384; *Die landärztlichen Verhältnisse Livlands*. – *Baltische Monatschrift*, kd. 10, 1864, lk. 75; vrd. F. Hartmann. *Hausvater*, lk. 162.

⁸⁰ Vt. nt. [O. Huhn]. *Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802*: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 49, 61p. – See praktika püsis ka veel 19. sajandi teisel poolel, vt. selle kohta: *Die landärztlichen Verhältnisse*, lk. 73–74.

⁸¹ LVVA, f. 6810, n. 1, s. 111, l. 16p–17; J. Ch. Petri. *Ehstland*, 1. Th., lk. 437–439.

les oma karjääri alustavad arstid.⁸² Oluline on ka märkida, et kui kuskil mõisas oli palgatud koduarst, siis ei tähendanud see automaatselt, et ta hakkas tegelema kõigi valla abivajajatega. Tavaliselt jäi mõis endiselt oma funktsioonidesse ja varustas haigeid rohtudega.⁸³ Arst võis puutuda kokku ainult raskemate juhtudega ja vastavalt oma entusiasmile. Ainult epideemiade ja episootiate korral olid koduarstid kohustatud osutama talurahvale igakülgselt abi.⁸⁴

Seega, arstiabi vahendamise osas peab paternalistlik retoorika teatud osas tõesti paika. Mõisad mängisid tõesti olulist rolli talurahvale arstiabi vahendamisel. Probleemsem on aga küsimus, millisel määral kandis taluraha ravikulud tegelikult mõis, nagu seda korduvalt aadli poolt rõhutati, näiteks G. v. Rennenkampff'i sõnadega: "Kes hoolitseb ja ravib teda tema haigustes paremini kui härra, kes sageli väga suurte kuludega peab oma rahva jaoks arsti ja soetab kõige kallimaid medikamente."⁸⁵

Kui püüda sellele väitele leida kinnitust mõisate kuluaruannetest, siis nendest nähtub selgelt, et mingisugustest mõisniku pidevatest väljaminekutest arsti või arstirohtude peale ei saa kuidagi rääkida. Näiteks Triigi mõisa (Väike-Maarja) 1795.–1802. aasta kuluaruannetest võib kokku nende 7 aasta kohta (mõne kuu osas küll andmed puuduvad) leida ainult kuus sissekannet, mis on seostatavad mõisniku väljaminekutega arstiabile, koguväärtuses 4 rubla, 4 kopikat, 9 tündrit kaera ja üks toop viina. Kuid nendegi puhul ei tule arveraamatust välja, et need kulutused (näiteks aptee-

gist ostetud okseti ja silmavesi) oleks tehtud talupoegade heaks, vaid pigem on tegemist olnud ikkagi mõisapere arstikuludega.⁸⁶

Kõige rohkem võib uskuda seda, et sellistel kordadel, kui haigele pakkus koduste vahenditega abi mõisaproua, siis hiljem mingit arvet talupojalt sisse ei nõutud. Teine küsimus muidugi on, kas talupojad üldse tulidki mõisa arstirohtu paluma tühjade kätega. Viimasele praktikale viitab Kuramaa pastor Gottfried Georg Mylich, kes manitses 18. sajandi lõpus mõisnikke, et need kõrvuti muu nõu ja abiga peaksid talupoegadele ja nende loomadele arstimeid jagama siiski "ilma tasuta või kaasa toodud kingitusteta".⁸⁷

Paika näib pidavat ka see, et kui mõis palgas koduarsti, siis tuli raha tõesti mõisniku taskust. Tuntud on Põltsamaa juhtum, kus Liivimaal ühe esimesena 1766. aastal maale jõudnud koduarst Peter Ernst Wildele nõustus major Lauw maksma kokku 400-rublast aastapalka.⁸⁸ Kuigi Wilde suri juba 1785. aastal, jäi ka pärast teda Põltsamaa püsima tugeva arstiabi-piirkonnana. Veel 1820. aastate alguses tegutses Põltsamaal jätkuvalt apteek, haigemaja ja kogu piirkonna teenistuses hoiti arsti.⁸⁹ Kuni 1820. aasta teise pooleni maksis arsti palka ainuüksi mõis ja alles 1827. aastal kaasati sellesse talupojad. Nimelt teatas 1827. aastal Põltsamaa mõisas ametis olev noor dr. Alexius Friedrich Temler (samas Põltsamaal sündinud kirikuõpetaja C. H. Temleri pojana), et tema enam alates sama aasta 1. novembrist lossi talupoegade arstiks ei saa jääda, sest ta ei tule lihtsalt oma praeguse palgaga väl-

⁸² H. Fr. Tiebe. Lief- und Esthland, lk. 51–52; Einiges über den Zustand der Heilkunde, lk. 385.

⁸³ Vt. nt. [O. Huhn]. Topographisch-Statistische Beiträe der Kirchspiele des Wendenschen Kreises im Gouvernement Liefland. IV Bd., 1. Abtheilung. Riga, 1822: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 16, lk. 77.

⁸⁴ K. G. Sonntag. Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820 in einem nach den Gegenständen geordneten Auszuge aus den Regierungs-Patenten und andern obrigkeitlichen Verordnungen, nebst historischen Zusätzen, literärischen Nachweisungen und einem alphabetischen Register. Riga, 1821, lk. 5, 29.

⁸⁵ G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit, lk. 28.

⁸⁶ EAA, f. 1687, n. 1, s. 109, l. 10; f. 1687, n. 1, s. 110, l. 15; f. 1687, n. 1, s. 115, l. 32; f. 1687, n. 1, s. 116, l. 10, 36, 51 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, 1795–1802); vrd. EAA, f. 1360, n. 1, s. 42.

⁸⁷ [G. G. Mylich]. Wiederum ein Wort, lk. 19.

⁸⁸ EAA, f. 1348, n. 2, s. 154, l. 6–7p, 8–9p, 12 (Dr. Wilde kirjad major Lauwile, 3.12.1765, 28.01. ja 21.06.1766); vt. selle kohta ja viiteid sellekohastele uurimustele: I. Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, 2004, lk. 50–54.

⁸⁹ [O. Huhn]. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802: LVVA, f. 6810, n. 1, s. 50, l. 67p; [O. Huhn]. Topographisch-Statistische Beiträe Livlands, 9. Bd., 2. Abteilung, lk. 215.

ja. Ta nõustus edasi jääma ainult juhul, kui talle määratakse iga-aastase palgalisana 50 vakka rukist, 50 vakka otri ja 50 vakka kaera. Temlerile antigi mõisniku poolt sellekohane nõusolek, mille peale Temler oli omakorda lubanud edaspidi talupoegadele rōugeid panna ilma lisatasuta, kuigi seadusega oli see talle ette nähtud (s. o. 15 hōbekopikat iga õnnestunud rōugepookimise eest⁹⁰). Uus kokkulepe arstiga saavutati, kuid alles selle järel pöördus mõisavalitsus kogukonnakohtu poole, et see taotleks vallakogukonna nõusolekut, et iga peremees ilma mingi erandita hakkaks alates sellest aastast sügiseti mõisaaita tooma talle ettenähtud koguse vilja, mis annaks kokku poole lisatasuna makstavast rukkist, odrast ja kaerast, et siis mõis paneks omalt poolt teise poole. See olla seda õiglasem, et siiani on kogu arsti palga maksnud täielikult mõis. Järgmine laupäev kutsuski kogukonnakohtunik kõik taluperemehed kokku, selgitas neile olukorda ja talupojad andsidki kõik koos oma nõusoleku. Kokkulepet kinnitasid vallakohtuliikmed mõisa poolt vallakohtuprotokollist tehtud väljavõttele allakirjutamisega (ristikestega).⁹¹

Seega, teataval määral kandsid mõisnikud ilmselt tõesti mingisuguseid kulusid, mis olid seotud talurahvale arstiabi osutamisega. Samas näitavad mitmed selleaegsed allikad selgelt, et talupojad pole ravikuludest sugugi pääsenud. Ka 1810. aasta Eestimaalt pärit ankeetvastustes on viie kihelkonna pastorid märkinud, et talupoegadel endil on kulutused seoses inimeste või loomade arstimisega, milleks on märgitud ühel juhul 50 kopikat ja ülejäänud juhtudel 2 toopi rukist.⁹² Niisamuti ei jäta nädalaleht "Lühhiike õppetud" mingisugust kahtlust, et talupoeg pidi ise apteegist endale ühte või teist rohtu soetama, mida Wilde neile soovitas. Seejuures leidub kor-

duvalt Wilde kommentaare, kas see rohi on odav või kallis.⁹³ Rohtude ja muude ravikulude puhul kehtis ilmselt enamasti samasugune avansskrediidi mehhanism nagu muude kaupade puhul, mida talupojad mõisast said (nagu sool, loomad jms.). Mõisnikud võisid küll maksta algul ravikulude eest ise, kuid pärast nõudsid võlana selle talupoegadelt sisse.⁹⁴

Kokkuvõtteks

Väga levinud ütlemine oli, et pärisorjuse kaotamisega kuulutatakse talupojad täiskasvanuteks.⁹⁵ Rennenkampff selgitas: pärisorjuse kaotamisega antakse talupoegadele iseseisvus, mis kaotab härra vastutuse- ja eestkostekohustuse. Nagu iga vaba inimene, peab vabastatud eestlane ja lätlane seejärel ise otsustama, kus ja kuidas ta elada soovib, ning enda eest hoolt kandma. Nõnda nagu täiskasvanud poeg lahku oma isamajast, lahkuvad ka eestlased ja lätlased oma seniste härrade "eestkostest ehk pärisorjusest", et oma tulevast elu ise määrata. Siiski ei tõugata talupoega mitte täielikult tema härrast ega selle abist ära. Nagu sõnakuulelik ja hea poeg jääb ka pärast isakodust lahkumist ikka oma isa südamele kalliks, nõnda saavad ka vabastatud talupojad siiski edaspidi mõisahärrade osavõtlikkusest ja abivalmidusest osa, ainult et nad ei saa seda enam nõuda.⁹⁶

Aadli paternalistlik hoiak ei kadunud loomulikult mitte koos pärisorjuse kaotamisega, kuid baltisaksa kirjasõnas võib kohata jõulisemat paternalistlikku retoorikat edaspidi rohkem ajaloo- ja memuaarkirjanduses kui päevapoliitilistes ühiskonnakäsitlustes. Üha rohkem jõudis publitsistikasse ka kriitikat paternalistliku retoorika vastu. Osutati, et omal ajal rõhuvate pärisorjuslike suhete võrdlemine patriarhaalsete sidemetega oli tegeli-

⁹⁰ L. Rootsmäe. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn, 1987, lk. 105.

⁹¹ EAA, f. 1348, n. 2, s. 67 (Auszug aus dem Protokoll des Gemeinde Gerichts Schloß Oberpahlen, 16.01.1828); EAA, f. 3447, n. 1, s. 1, l. 32–33 (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 16.01.1828).

⁹² J. Linnus. 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastana. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat 22, 1967, lk. 148.

⁹³ Lühhiike õppetud, lk. 20, 59, 75, 83, 90, 128, 140–141, 147, 150, 159.

⁹⁴ Vt. Zusätze und Nachträge zu Dr. Joh. Friedr. v. Körber's Auszug, lk. 425.

⁹⁵ Nt. G. v. Engelhardt. Einige Worte, lk. 11.

⁹⁶ G. v. Rennenkampff. Ueber die bevorstehende Freiheit, lk. 13–15.

kult ainult ilustamine ja vigade peitmine.⁹⁷

Viimase väitega võib seega igati nõustuda. Aadli poolt kirjeldatud perekondlik harmoonia või idüll oli peaasjalikult retooriline kujund. Paternalistlikud argumendid põhinesid mingi nurgaga ju enamasti tegelikkusel, kuid olid demagoogiliselt absolutiseeritud. Paternalistlik kaitsekõne lähtus küll eesmärgist õigustada ja kaitsta aadli positsiooni, kuid tegelikkuses ei vähendanud see sotsiaalseid pingeid mingil määral. Mingisuguseid viiteid kindlustundele ja muretule elule, millest mõisnikkond kõneles, ei kohta talurahva ütlustes kunagi. Paternalismil polnud agraarsuhetes sellist tähtsust, nagu aadel püüdis kujutada.

Paternalistlik retoorika rõhutas sageli mõisniku ennastsalgavat hoolivust oma talurahva eest, kus isa rolli täitmine nõuab suuri kulusid ja majandusliku ratsionaalsuse eiramist. Tegelikkuses sobis aga hoolitseva isa mängimine mõisnikele just selle piirini, kus see läks kokku nende majanduslike huvidega või riigi poolt neile peale pandud kohustustega. Kõigest sellest hoolimata ei saa aadli paternalistlikku hoiakut siiski täielikult ideoloogiliseks või väljamõelduks pidada. Ilma mingi kahtluseta oli mõisnikkonna suhtumine pärisorisesse talurahvasse siiralt paternalistlik selles mõttes, et talupoegi käsitati kui lapselikult lolle ja metslasi, kellel puudub ratsionaalne mõtlemine ja kes ei tea, mis toob nende endile kasu. Paternalistlikule suhtumisele omaselt oli aadli hoiak täielikult elitaarne ja hierarhiline – nemad olid sündinud valitsema, talupojad aga kuuletuma.

Mõisa ja talurahva suhted haarasid endasse siiski ka palju paternalismile viitavaid väikesi

tahke, mida tasub kindlasti edaspidi uurida. Senises eesti ajalookirjanduses pole näiteks peaaegu üldse lähemat tähelepanu pööratud sellele praktikale, et jõukamates taluperedes püüti oma lastele sageli ristivanemateks saada kedagi mõisahärra või opmani perekonnast.⁹⁸ Peaaegu üldse pole seni käsitlemist leidnud mõisniku ja talupoja tseremoniaalsed käitumisviisid, mis samuti sisaldasid hulgaliselt paternalistlikke elemente. Näiteks küsimused, kuidas talupojad mõisniku poole pöördusid⁹⁹ või tänu avaldasid.¹⁰⁰ Mõisnike ja talurahva suhetes leidis kindlasti mõnikord ka filantroopilisi aspekte. Mõisnikud ikka võisid teha talurahvale annetusi ja kingitusi.¹⁰¹ Ka Adam Olearius mainib oma reisikirjas, et pulmalised saavad kingituse oma isandalt¹⁰² ja üldse laiemalt oleks huvipakkuv selgitada, kui palju võtsid mõisnikud osa talurahvapidustustest.¹⁰³ Ja lõpuks võivad jätkuvalt pakkuda huvitavaid ekskursse konkreetset näited mõisnike isikutest, et jõuda seeläbi mõisnike inimlike külgedeni.

Artikkel on valminud ETF-i grandii 5710 raames.

Marten Seppel

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikool ajaloo osakonna (2001) ja Cambridge'i ülikoolis magistriõppe (2003). Tartu Ülikooli doktorant. Peamised uurimisvaldkonnad: riigi, mõisa ja talurahva vahelised suhted 17.–19. sajandil; Rootsi võimuperiood Balti provintsid (eriti Liivimaal).

⁹⁷ E. v. Rechenberg-Linten. Ueber die Bauerverhältnisse (für Curland) in der Oeconomie, in Beziehung auf die frühere Leibeigenschaft und die Entwicklung des Bauernzustandes nach Aufhebung derselben. – Das Inland, 11 (1846), nr. 1, lk. 4; Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland. Berlin, 1861, lk. 26–28.

⁹⁸ Selle kohta vt.: H. Palli. Pere. – Eesti talurahva ajalugu, 1. kd. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, lk. 510; vrd.: J. Klußmann. Leibeigenschaft, lk. 238.

⁹⁹ Vt. nt. F. G. v. Fircks märkust, et kui Kuramaa talupoeg oma härralt midagi paluma tuleb, siis kuulvat kõige sagedamini pöördumist *armas isa, isake (mihlais tehtingsch, tehtingh)*: F. G. v. Fircks. Die Letten in Kurland, 5.

¹⁰⁰ Vt. nt. E. Tarvel. Lahemaa ajalugu. Tallinn, 1983, lk. 155.

¹⁰¹ Näiteks Triigi mõisa kuluaruannetest nähtub, et mõisnik on jõulu-, lihavõtte- ja muudel pühadel mõisakubjastele ja mõnikord ka rehepapiile ning kellelegi talupojale kingitusena jaganud paar toopi viina (EAA, f. 1687, n. 1, s. 109, 18p–20; f. 1687, n. 1, s. 110, l. 56, 90; f. 1687, n. 1, s. 113, l. 37p; f. 1687, n. 1, s. 114, l. 8, 16; f. 1687, n. 1, s. 115, l. 49).

¹⁰² A. Olearius. Vermehrte Moscowitische und Persianische Reisebeschreibung, [Schleswig] 1656, lk. 108.

¹⁰³ Vt. nt. E. von Rechenberg-Linten. Zustände Kurlands, lk. 18–19.